

XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA

TRANSCHEGARAVIY GIDRORESURLARDAN BARQAROR FOYDALANISHNING
SIYOSIY-HUQUQIY MEKANIZMLARI VA ULARNING FALSAFIY-MA'NAVIY ASOSLARI

2-IYUN
2026-YIL

Qo'qon shahri,
Qo'qon davlat universiteti

Xalqaro
miqyosda

MARKAZIY OSIYODA SUV DIPLOMATIYASINING TARIXIY-SIYOSIY EVOLYUTSIYASI: OROL INQIROZI, HAVZAVIY MANFAATLAR TO'QNASHUVI VA MINTAQAVIY STRATEGIK MUVOZANAT

Qahramon Baxridinov Nabievich,

Qo'qon davlat universiteti

“Tarix” kafedrası katta o'qituvchisi.

Tashbekova Zumrat

Tarix yo'nalishi II -bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Markaziy Osiyo suv diplomatiyasining tarixiy-siyosiy evolyutsiyasi Orol dengizi inqirozi, Amudaryo va Sirdaryo havzalaridagi manfaatlar to'qnashuvi hamda mintaqaviy strategik muvozanat masalalari asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot suv diplomatiyasini oddiy davlatlararo muzokara yoki texnik suv limitlarini kelishish jarayoni sifatida emas, balki tarixiy meros, ekologik xavfsizlik, energetika siyosati, irrigatsion ehtiyoj, milliy suverenitet va xalqaro huquqiy mas'uliyatni birlashtiruvchi murakkab siyosiy institut sifatida talqin etadi. Maqolada sovet davrida shakllangan yirik irrigatsion modelning mustaqillikdan keyingi mintaqaviy siyosatga ta'siri, yuqori va quyi oqim davlatlari manfaatları o'rtasidagi tafovut, IFAS va ICWC kabi institutlarning diplomatik ahamiyati hamda kelajak suv diplomatiyasi uchun strategik yo'nalishlar ko'rib chiqiladi. Xulosa sifatida suv diplomatiyasining samaradorligi havzaviy solidarizm, ekologik javobgarlik, suv-energetika almashinuvi, shaffof gidrologik axborot va uzoq muddatli siyosiy ishonchga bog'liqligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: suv diplomatiyasi, Markaziy Osiyo, Orol inqirozi, mintaqaviy siyosat, Amudaryo, Sirdaryo, strategik muvozanat, suv xavfsizligi, energetika, havzaviy solidarizm.

Annotation: This article examines the historical and political evolution of water diplomacy in Central Asia through the Aral Sea crisis, competing interests in the Amu Darya and Syr Darya basins, and the search for regional strategic balance. Water diplomacy is interpreted not merely as interstate negotiation or the coordination of technical quotas, but as a complex political institution integrating historical legacy, ecological security, energy policy, irrigation demand, national sovereignty, and international legal responsibility. The article analyzes the influence of the Soviet irrigation model on post-independence regional politics, the divergence of interests between upstream and downstream states, the diplomatic role of IFAS and ICWC, and strategic directions for future water diplomacy. The conclusion argues that effective water diplomacy depends on basin solidarity, ecological responsibility, water-energy exchange, transparent hydrological information, and long-term political trust.

Keywords: water diplomacy, Central Asia, Aral crisis, regional politics, Amu Darya, Syr Darya, strategic balance, water security, energy, basin solidarity.

Аннотация: В статье рассматривается историко-политическая эволюция водной дипломатии Центральной Азии через призму кризиса Аральского моря, столкновения интересов в бассейнах Амударьи и Сырдарьи и поиска регионального стратегического баланса. Водная дипломатия трактуется не только как межгосударственные переговоры или согласование технических лимитов, но и как сложный политический институт, объединяющий историческое наследие, экологическую безопасность, энергетическую политику, ирригационные потребности, национальный суверенитет и международно-правовую ответственность. Анализируется влияние советской ирригационной модели на региональную политику после обретения независимости, различие интересов государств верхнего и нижнего течения, дипломатическая роль МФСА и МКВК, а также стратегические направления будущей водной дипломатии. Делается вывод о том, что эффективность водной дипломатии зависит от бассейновой солидарности, экологической ответственности, водно-энергетического обмена, прозрачной гидрологической информации и долгосрочного политического доверия.

Ключевые слова: водная дипломатия, Центральная Азия, Аральский кризис, региональная политика, Амударья, Сырдарья, стратегический баланс, водная безопасность, энергетика, бассейновая солидарность.

Kirish

Markaziy Osiyo suv diplomatiyasi bugungi mintaqaviy siyosatning eng murakkab va strategik yoʻnalishlaridan biridir, chunki suv masalasi bir vaqtning oʻzida agrar ishlab chiqarish, energetika xavfsizligi, ekologik barqarorlik, chegaraoldi hamkorlik, ijtimoiy muvozanat, sanitariya holati, migratsion jarayonlar va davlat suvereniteti bilan tutashadi. Amudaryo va Sirdaryo havzalari tabiatan yagona gidrologik tizimlar boʻlsa-da, siyosiy jihatdan bir nechta mustaqil davlatlar hududidan oʻtadi; natijada suvning oqimi tabiiy qonuniyatga, uni boshqarish esa siyosiy kelishuvga bogʻliq boʻlib qoladi. Yuqori oqimdagi Qirgʻiziston va Tojikiston suvni asosan gidroenergetika, qishki elektr taʼminoti va energetik mustaqillik omili sifatida koʻrsa, quyi oqimdagi Oʻzbekiston, Qozogʻiston va Turkmaniston uni sugʻoriladigan dehqonchilik, oziq-ovqat xavfsizligi, eksportbop mahsulot yetishtirish va qishloq aholisining bandligi bilan bogʻlaydi. Mazkur manfaatlar tafovuti oʻz-oʻzidan konflikt degani emas, biroq u tarixiy meros, sovet davridan qolgan infratuzilma, Orol fojiasi, suv tanqisligi va iqlim oʻzgarishi bilan qoʻshilganda suv diplomatiyasini murakkab siyosiy jarayonga aylantiradi. Sovet davrida bu tafovut yagona markazlashgan tizim ichida rejalashtirish, energiya-suv almashinuvi va buyruqbozlik mexanizmlari orqali muvofiqlashtirilgan; mustaqillikdan keyin esa har bir davlat oʻz milliy manfaatini alohida belgilay boshladi, natijada avval ichki xoʻjalik masalasi sanalgan suv rejimi davlatlararo muzokara, xalqaro huquq, diplomatik protokol va strategik ishonch masalasiga aylandi. Orol dengizi inqirozi suv diplomatiyasining axloqiy va ekologik oʻlchamini yanada kuchaytirdi: u suvdan notoʻgʻri foydalanish nafaqat daryo quyi oqimida, balki butun mintaqada ekologik, tibbiy, ijtimoiy va iqtisodiy oqibatlar keltirib chiqarishini tarixiy dalil sifatida koʻrsatdi. Shu sababli Markaziy Osiyoda suv diplomatiyasi oddiy “resursni boʻlishish” jarayoni emas; u tarixiy xatolarni tan olish, manfaatlar tafovutini boshqarish, ekologik javobgarlikni institutsionallashtirish va

havzaviy bog'liqlikni mintaqaviy strategik sheriklikka aylantirishga qaratilgan murakkab siyosiy madaniyatdir.

Materiallar va metodlar

Maqola tarixiy-siyosiy tahlil, geosiyosiy yondashuv, institutsional tahlil, normativ-huquqiy sharh va strategik prognozlash metodlariga asoslandi. Tarixiy-siyosiy tahlil sovet davrida shakllangan irrigatsion modernizatsiya, paxta monokulturasini, yirik gidrotexnik qurilishlar, Orol dengizi inqirozi va mustaqillikdan keyingi davlatlararo munosabatlarning suv diplomatiyasiga qanday ta'sir qilganini aniqlash uchun qo'llandi. Geosiyosiy yondashuv yuqori oqim va quyi oqim davlatlari manfaatlari o'rtasidagi tarkibiy tafovutni, suv-energetika almashinuvi zaruratini, daryo havzalari ustidan nazoratning milliy xavfsizlik bilan bog'liqligini va mintaqaviy integratsiya imkoniyatlarini baholash imkonini berdi. Institutsional tahlil ICWC, IFAS, havza tashkilotlari va boshqa mintaqaviy mexanizmlarning diplomatik rolini, ularning paydo bo'lish tarixini, amaliy imkoniyatlarini va zaif jihatlarini ko'rsatishga xizmat qildi. Normativ-huquqiy sharh xalqaro suv huquqining oqilona va adolatli foydalanish, sezilarli zarar yetkazmaslik, oldindan xabardor qilish, ma'lumot almashish va hamkorlik qilish kabi prinsiplarini Markaziy Osiyo sharoitida talqin qilishga qaratildi. Strategik prognozlash esa suv diplomatiyasining kelajakdagi yo'nalishlarini — qurg'oqchilik diplomatiyasi, gidrologik ma'lumotlar shaffofligi, ekologik oqimlar, suv-energetika paketlari, infratuzilma modernizatsiyasi, Orolbo'yi tiklanish dasturlari va havzaviy solidarizm konsepsiyasini asoslashga yordam berdi. Tadqiqotning muhim metodologik xususiyati shundaki, unda suv diplomatiyasi faqat rasmiy kelishuvlar majmui sifatida emas, balki tarixiy jarayon va siyosiy ishonch ishlab chiqaruvchi institut sifatida tahlil qilindi. Chunki Markaziy Osiyo sharoitida suv bo'yicha shartnomalar mavjud bo'lishi yetarli emas; ularning samaradorligi davlatlar o'rtasidagi ishonch darajasi, ma'lumotlarning haqqoniyligi, suv omborlari ish rejimining oldindan kelishilishi, kompensatsiya mexanizmlarining aniqligi va ekologik zararlar bo'yicha umumiy mas'uliyatning real qabul qilinishiga bog'liq. Mazkur metodologik pozitsiya suv diplomatiyasini nafaqat siyosatshunoslik yoki xalqaro huquq doirasida, balki tarix, ekologiya, iqtisodiyot va axloqiy mas'uliyat bilan kesishgan transdisiplinar masala sifatida o'rganishni taqozo etadi.

Natijalar

Tadqiqot natijalari Markaziy Osiyo suv diplomatiyasining tarixiy-siyosiy evolyutsiyasida bir necha asosiy tendensiyaning aniqlash imkonini berdi. Birinchi tendensiya shundan iboratki, mustaqillikdan keyingi suv diplomatiyasi sovet davridan qolgan infratuzilmaviy va institutsional merosni boshqarish zaruratidan tug'ildi. Sovet davrida Amudaryo va Sirdaryo havzalari yagona ittifoq xo'jaligi doirasida ko'rilgan, suv taqsimoti ko'proq qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi va paxta rejasiga xizmat qilgan, gidroenergetik va ekologik ehtiyojlar esa markazlashgan rejalashtirish orqali nisbatan muvofiqlashtirilgan. Mustaqillikdan keyin avval bitta siyosiy markaz tomonidan belgilangan suv chiqarish rejimi turli suveren davlatlar o'rtasidagi kelishuv predmetiga aylandi. Ikkinchi tendensiya yuqori va quyi oqim manfaatlari o'rtasidagi tarkibiy tafovutning kuchayishi bilan bog'liqdir: yuqori oqim davlatlari qish mavsumida elektr energiyasi ishlab chiqarish uchun suv omborlaridan faol foydalanishga intiladi, quyi oqim davlatlari esa yozgi vegetatsiya davrida barqaror suv oqimini talab qiladi. Shu sababli suv diplomatiyasida "qancha suv" masalasi bilan bir

qatorda “qaysi faslda”, “qanday rejimda”, “qanday kompensatsiya bilan” va “qanday ekologik oqibatlarni hisobga olib” degan savollar markaziy ahamiyat kasb etadi. Uchinchi tendensiya Orol dengizi inqirozining diplomatik kun tartibga doimiy axloqiy va ekologik bosim sifatida kirib kelishidir. Orol fojiasi mintaqada suvdan foydalanish siyosati faqat iqtisodiy samaradorlik bilan o‘lchanmasligini, aksincha uzoq muddatli ekologik oqibatlarni va aholi salomatligi bilan ham baholanishi kerakligini ko‘rsatdi. To‘rtinchi tendensiya shundan iboratki, Markaziy Osiyo suv diplomatiyasi formal institutlarga ega bo‘lsa-da, bu institutlarning real ta’siri ko‘pincha siyosiy ishonch, ijro intizomi, moliyaviy resurs va ma’lumotlar shaffofligi bilan cheklanadi. ICWC davlatlararo suv xo‘jaligi muvofiqlashuvi uchun muhim maydon bo‘lsa, IFAS Orol inqirozi oqibatlarni yumshatish va ekologik hamkorlikni muvofiqlashtirishda tarixiy ahamiyatga ega bo‘ldi; ammo ularning samarali ishlashi uchun kelishuvlar majburiy mexanizmlar, aniq indikatorlar va barqaror moliyalashtirish bilan qo‘llab-quvvatlanishi zarur. Beshinchi tendensiya shuki, suv diplomatiyasi tobora kengroq xavfsizlik konsepsiyasiga aylanmoqda: endilikda suv masalasi agrar siyosat bilan birga energetika, oziq-ovqat xavfsizligi, iqlim moslashuvi, ekologik migratsiya, sanitariya, chegaraoldi ijtimoiy barqarorlik va mintaqaviy transport-logistika loyihalari bilan bog‘lanmoqda. Demak, suv diplomatiyasi kelajakda alohida texnik protokol emas, balki mintaqaviy strategik boshqaruvning yadro masalalaridan biri bo‘lib qoladi.

Muhokama

Markaziy Osiyo suv diplomatiyasining murakkabligi shundaki, u klassik xalqaro munosabatlardagi resurs uchun raqobat modeliga to‘liq sig‘maydi. Bu mintaqada suv nafaqat iqtisodiy manfaat, balki tarixiy xotira, ekologik jarohat, milliy rivojlanish, aholi bandligi va siyosiy barqarorlik bilan bog‘liq murakkab legitimlik manbaidir. Quyi oqim davlatlari uchun suv yetishmovchiligi bevosita sug‘oriladigan yerlar, oziq-ovqat ishlab chiqarish, qishloq aholisining daromadi va ijtimoiy barqarorlik bilan bog‘liq; yuqori oqim davlatlari uchun esa suv omborlari energetik mustaqillik va qishki elektr xavfsizligining asosiy vositasidir. Shu sababli suv diplomatiyasida mutlaq g‘olib yoki mutlaq yutqazuvchi bo‘lishi mumkin emas: bitta davlatning qisqa muddatli ustunligi boshqa davlatning uzoq muddatli noroziligiga, ekologik zarar esa barcha tomonlarning umumiy zaiflashuviga olib keladi. Mazkur sharoitda strategik yechim suv-energetika almashinuvi, paketli kelishuvlar va havzaviy solidarizmni kuchaytirishdan iborat. Suv-energetika almashinuvida yuqori oqim davlatlari yozgi vegetatsiya davrida suvni quyi oqim ehtiyoji uchun mos rejimda chiqaradi, quyi oqim davlatlari esa qish mavsumida energetik ehtiyojni qoplash uchun yoqilg‘i, elektr, investitsiya yoki moliyaviy kompensatsiya mexanizmlarini taqdim etadi. Biroq bunday model ishlashi uchun ma’lumotlar shaffof bo‘lishi, o‘lchov tizimlari birgalikda modernizatsiya qilinishi, suv omborlari ish rejimi oldindan kelishilishi, tomonlar majburiyatni buzganida siyosiy-huquqiy javobgarlik aniq belgilanishi kerak. Orol inqirozi bu munozarada alohida o‘rin tutadi, chunki u suv siyosatining tarixiy narxini ko‘rsatadigan eng og‘ir ekologik dalildir. Orolbo‘yi hududlaridagi muammolar suv diplomatiyasining chekka ijtimoiy masalasi emas, balki uning markaziy axloqiy sinovidir; agar suv bo‘yicha kelishuvlar ekologik oqim, yer sho‘rlanishi, ichimlik suvi sifati, aholi salomatligi va iqlimga moslashuvni hisobga olmasa, ular strategik emas, faqat mavsumiy kelishuv bo‘lib qoladi. Shu nuqtai nazardan, kelajak suv diplomatiyasi havzaviy solidarizm konsepsiyasiga tayanishi lozim. Bu konsepsiya davlat

suverenitetini inkor etmaydi, ammo uni umumiy havza mas'uliyati bilan muvofiqlashtiradi; har bir davlat o'z manfaatini himoya qilishi tabiiy, lekin bu manfaat daryoning ekologik hayotiyligi va qo'shni davlatlarning barqarorligiga zarar yetkazmasligi kerak. Siyosiy jihatdan bu yondashuv mintaqaviy ishonchni oshiradi, iqtisodiy jihatdan resurslardan samarali foydalanishni ta'minlaydi, ekologik jihatdan esa Orol fojiasining takrorlanish ehtimolini kamaytiradi. Suv diplomatiyasida tarixni unutish qimmatga tushadi: daryo arxiv saqlamaydi, ammo uning qurigan o'zani har qanday arxivdan balandroq gapiradi.

Strategik takliflar

Markaziy Osiyo suv diplomatiyasini yangi bosqichga olib chiqish uchun bir necha strategik yo'nalishni uyg'un holda amalga oshirish zarur. Birinchidan, suv bo'yicha mintaqaviy institutlar faqat maslahatlashuv platformasi bo'lib qolmasdan, aniq ma'lumot yig'ish, monitoring, prognozlash, qurg'oqchilik rejimi, favqulodda suv tanqisligi protokoli va ekologik oqimlarni belgilash bo'yicha real vakolatlar bilan mustahkamlanishi kerak. Ikkinchidan, ochiq gidrologik axborot tizimi yaratish zarur: daryo oqimi, suv omborlari sathi, suv chiqarish hajmi, vegetatsiya davri prognozi, qor zaxirasi, muzliklar holati, kollektor-drenaj suvlarining sifati va transchegaraviy ifloslanish ko'rsatkichlari barcha davlatlar uchun bir xil metodologiya asosida taqdim etilishi kerak. Uchinchidan, suv-energetika almashinuvi bo'yicha ko'p yillik paketli kelishuvlar ishlab chiqilishi lozim, chunki mavsumiy va qisqa muddatli bitimlar siyosiy noaniqlikni kamaytirmaydi; uzoq muddatli model esa investitsiya, modernizatsiya va ishonchni rag'batlantiradi. To'rtinchidan, Orolbo'yi tiklanish dasturlari suv diplomatiyasining markaziy yo'nalishi sifatida qaralishi zarur: ekologik oqimlar, yashil qoplamalar, ichimlik suvi sifati, tibbiy profilaktika, sho'rlangan yerlarni rekultivatsiya qilish va mahalliy aholi uchun barqaror iqtisodiy imkoniyatlar suv siyosatining ajralmas qismiga aylanishi kerak. Beshinchidan, mintaqaviy suv diplomatiyasida ilmiy ekspertiza roli oshirilishi lozim; gidrologlar, tarixchilar, huquqshunoslar, ekologlar, iqtisodchilar va siyosatshunoslar birgalikda ishlamasa, suv masalasi tor idoraviy yondashuv ichida qolib ketadi. Oltinchidan, xalqaro suv huquqining asosiy prinsiplarini milliy qonunchilik, ikki tomonlama va ko'p tomonlama kelishuvlar, suv omborlari ekspluatatsiya reglamentlari, favqulodda vaziyat protokollari hamda moliyalashtirish dasturlariga aniq indikatorlar bilan kiritish kerak. Yettinchidan, suv diplomatiyasida jamoatchilik ishtiroki va ilmiy shaffoflik ham muhim: suvga oid qarorlar faqat yopiq idoraviy muzokaralar orqali qabul qilinsa, ijtimoiy ishonch past bo'ladi; aksincha, ma'lumotlarning ochiqligi va ilmiy asoslangan tushuntirishlar mintaqaviy siyosatda manipulyatsiya xavfini kamaytiradi. Shu strategik yo'nalishlar birgalikda amalga oshirilsa, suv diplomatiyasi konfliktni boshqarish vositasidan barqaror integratsiya mexanizmiga aylanishi mumkin. Aks holda, har bir qurg'oqchilik yili avvalgi kelishmovchiliklarni yana uyg'otadi, bu esa mintaqaviy siyosatni doimiy favqulodda rejimga solib qo'yadi.

Xulosa

Markaziy Osiyo suv diplomatiyasining tarixiy-siyosiy evolyutsiyasi shuni ko'rsatadiki, suv masalasi mintaqada oddiy tabiiy resursdan foydalanish yoki texnik limitlarni kelishish doirasidan ancha kengdir. U sovet davridan qolgan irrigatsion meros, Orol dengizi inqirozi, yuqori va quyi oqim davlatlari manfaatlarining tarkibiy farqi, xalqaro suv huquqi prinsiplari, energetika xavfsizligi, oziq-ovqat siyosati va

ekologik javobgarlik bilan uzviy bog'langan kompleks siyosiy institutdir. Suv diplomatiyasining kelajakdagi samaradorligi birinchi navbatda davlatlar suvni bosim vositasi emas, balki umumiy havzaviy xavfsizlik infratuzilmasi sifatida qabul qila olishiga bog'liq. Buning uchun ICWC va IFAS kabi institutlarni amaliy vakolat va moliyaviy mexanizmlar bilan kuchaytirish, gidrologik ma'lumotlar ochiqligini ta'minlash, suv-energetika almashinuvini uzoq muddatli va adolatli paket sifatida rasmiylashtirish, Orolbo'yi ekologik tiklanishini markaziy strategik vazifa sifatida belgilash va xalqaro huquqiy prinsiplarni aniq ijro mexanizmlariga aylantirish lozim. Eng muhim ilmiy xulosa shundan iboratki, Markaziy Osiyo suv diplomatiyasi tarixdan qochmasligi, aksincha tarixiy xatolarni kelajak strategiyasiga aylantirishi kerak. Orol dengizi fojiasi, sovet irrigatsion paradigmasi va mustaqillikdan keyingi manfaatlar tafovuti mintaqaga og'ir, lekin zarur saboq berdi: daryo havzasi bo'lingan siyosiy xaritalarni tan olmaydi, ekologik oqibat esa milliy chegarada to'xtamaydi. Shuning uchun suv diplomatiyasining pishgan shakli "mening ulushim" tafakkuridan "bizning havzaviy barqarorligimiz" tafakkuriga o'tishni talab qiladi. Aynan shu o'tish Markaziy Osiyoda suvni ehtimoliy ziddiyat manbaidan mintaqaviy ishonch, ekologik mas'uliyat va strategik hamkorlik omiliga aylantirishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Agreement between Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan on Cooperation in Joint Management of the Use and Protection of Water Resources of Interstate Sources. Almaty, 18 February 1992.
2. United Nations. Convention on the Law of the Non-Navigational Uses of International Watercourses. New York, 1997.
3. UNECE. Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes. Helsinki, 1992.
4. International Fund for Saving the Aral Sea. Official historical and institutional materials.
5. Interstate Commission for Water Coordination of Central Asia. Official documents and institutional materials.
6. Dukhovny V.A., de Schutter J. Water in Central Asia: Past, Present, Future. CRC Press, 2011.